

СЪВМЕСТЕН ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОЕКТ НА УЧЕНИЦИ, УЧИТЕЛИ И УЧЕНИ ОТ БАН НА ТЕМА „ТИХОНРАВОВИЯТ ДАМАСКИН И ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА И ЕЗИК“

Борислава Хаджийска

Професионална гимназия по туризъм – Самоков

Ваня Мичева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН

Димитър Апостолов

Професионална гимназия по туризъм – Самоков

Симона Симеонова

Професионална гимназия по туризъм – Самоков

Резюме. Новобългарските дамаскини са важен етап от развитието на българския книжовен език. С диалектния си изказ те възстановяват връзката между книжовен и говорим език и засвидетелстват живия български език, обогатен с книжовна лексика и начини на изказ. Така българската книжнина се приобщава към общоевропейския процес на демократизация на писмените езици. Предмет на настоящото изследване е да се направи сравнителен анализ на шестата божя заповед от поучителното слово за Десетте божии заповеди от Тихонравовия дамаскин с част от увода на „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. Целта на това изследване е да се проучат тенденциите в развитието на книжовния български език. Анализът, който се базира на съпоставка на някои морфологични и лексикални особености, показва, че езикът на Тихонравовия дамаскин се отличава с близостта си до говоримия, и потвърждава тезата, че именно езикът на новобългарските дамаскини е начало на новобългарския книжовен език.

Keywords: Bulgarian literary language; new Bulgarian damascenes

Изследователски проект с участие на талантиливи ученици

Идеята за създаване на изследователска група за работа с талантиливи ученици се роди по време на обучителния семинар, организиран от Института за български език – БАН, за учители по български език и литература през месец май 2017 г. Разказът на акад. П. Кендеров за дейността

на Ученическия институт на БАН (УЧИ – БАН) мотивира учителката от Професионалната гимназия по туризъм – Самоков, Борислава Хаджийска да сподели интереса си към съдбата на средновековните български книги, изнесени от България, с представител на Секцията за история на българския език. Информацията за възможността да се формират екипи в училището и да са направи съвместно изследване в областта на българския език и книжнина, бе разпространена сред учителите филолози и учениците. Така към екипа се присъединиха учител по английски език и ученичка от десети клас.

На първата работна среща трябваше да се избере конкретен обект на изследването и да се очертаят задачите. Екипът от Самоков предложи две възможни теми на проучването: богомилските книги или дамаскините. Обстойният преглед на литературата, посветена на движението на богомилските книги, направен от представителя на Института за български език, убеди всички участници, че тази тема изисква повече време и не може да се разработи за сесията на Ученическия институт на БАН през септември. Експертното мнение на доц. Мичева помогна на работната група да се насочи към конкретен обект на изследване – Тихонравовия дамаскин, един от издадените новобългарски дамаскини. Книгата със съдбата си се вписваше сред тези български творби, които са създадени в епохата на Българското предвъзраждане и които по една или друга причина са били изнесени извън пределите на България. Идеята добиваше все по-ясни очертания. Втората част от разискванията за предмета и целта на изследването отведоха екипа към текстове, с които Тихонравовият дамаскин би могъл да бъде съпоставен, така че да се очертае и авторовата хипотеза.

Участниците от самоковската група се запознаха с Тихонравовия дамаскин и останаха очаровани от живия език и посланията на текста. Книгата за съпоставка сама се наложи – „История славянобългарска“, книгата, която поставя началото на Българското възраждане. А така ли е действително? Наистина ли „История славянобългарска“ е написана на език, достатъчно близък до новобългарския език от тази епоха? Целта на изследването стана ясна – да се проучат някои морфологични и лексикални особености на езика, като се наблюдават два относително съпоставими откъса от Тихонравовия дамаскин и от „История славянобългарска“, така че да се установи езикът на кой текст е по-близък до говоримия. И евентуално да се постави под съмнение научното твърдение, че Паисиевата история е първият текст, който отразява езиковите промени в писменото слово и дава тласък на формирането на новобългарския книжовен език.

Оттук насетне предстоеше проучването на източниците и изследователската работа. Първо беше анализирана литература, свързана с новобългарските дамаскини и с началото на възрожденската литература. Изложението

бе разделено на три части: уводна – историческо проследяване на съдбата на Тихонравовия дамаскин; същинска – морфологично и лексикално сравнение между Тихонравовия дамаскин и „История славянобългарска“; заключителна част – изводите от изследването.

Основната фигура в изследването бе Симона. Като ученичка в професионална гимназия, тя няма възможност да изучава разширено български език и затова се наложи да поработи допълнително през ваканцията, за да се запознае с историческите промени в българския език. Нейни консултанти бяха учителите ѝ от училището. Работата по проекта Симона започна с историческо проучване върху същността и значението на новобългарските дамаскини и конкретно върху съдбата на Тихонравовия дамаскин. След това направи сравнение на морфологичните и лексикалните особености на езика на двата текста.

На този етап разработката бе изпратена за консултация на представител на Секцията за история на българския език, който даде допълнителни съществени насоки за работа върху отделни морфологични явления и лексикални процеси. Симона отрази необходимите промени и така съвместният проект беше завършен.

Оказа се, че най-голямото предизвикателство пред Симона е да представи своя текст пред публика. До момента тя никога не се беше изправяла пред други хора, които са по-възрастни от нея, с повече опит и които оценяват нейната работа в реално време. След изключителните усилия, положени и от ученичката, и от нейните учители, представянето на разработката мина успешно и Симона Симеонова спечели първа награда в своята категория.

С това работата на екипа не приключва. Планирано е посещение в град Сопот през пролетта на 2018 г. Целта е местната общественост да се запознае с резултатите от проучването и да се подари екземпляр на Тихонравовия дамаскин на читалището и църквата, откъдето оригиналът е тръгнал на път преди повече от два века. Така участниците в изследователската група се надяват да привлекат интереса на българите към историята на литературата и да им дадат повод да се гордеят с езика и културата си. Съвместният изследователски проект на ученици, учители и учени от БАН според нас дава добри възможности за привличане на млади таланти хора към научна дейност и за обогатяване на творческия им потенциал.

Тихонравовият дамаскин и историята на българската книжнина и език

Както когато пастирът събере овцете да ги храни, и не им дава трици и сол, а почне да им свири, а те жално бляят, така и светските попове

събират хората в църквата и започват да им четат псалтира и да им пеят канони. Как могат простите хора да разберат псалтирското тълкувание и каноничното четене? Светската църква трябва да има поучителни книги на прост език, които да се проповядват така, че и простите и безкнижни хора да ги разбират. В църква, където няма разбираемо учение, хората ще влязат и ще излязат гладни.

Йосиф Брадати

1. Същност на новобългарските дамаскини

Новобългарските дамаскини са значителен феномен в историята на българския книжовен език, защото при тях за първи път след Кирило-Методиевата епоха се възстановява връзката между книжовен и говорим език. Векове наред – от XII до XVII – книжовният език се отдалечава от говоримия, така че в архаичните дамаскини се открива традиционен писмен език, който е трудно разбираем за неподготвени слушатели и читатели. Съставителите на новобългарските дамаскини съзнават необходимостта от достъпна книжнина и започват да пишат на език, близък до диалектите.

Новобългарските дамаскини са сборници с неустойчив характер, в които освен словата на Дамаскин Студит влизат различни по характер и произход преводни и оригинални старобългарски произведения. Жанрът води своето начало от гръцкия писател Дамаскин Студит, който през 1561 г. създава своето произведение „Съкровище“. Дамаскин Студит е част от талантлива група гръцки писатели, които емигрират във Венеция, за да избегнат османското владичество. „Съкровище“ впечатлява съвременниците с това, че е написано на говорим вместо на книжовен гръцки език. След публикуването във Венеция творбата най-вероятно бързо намира своя път до Атон, където българските монаси възприемат оригиналната идея да пишат на говорим, а не на книжовен език.

Появяват се първите български преводи на Студитовото „Съкровище“ – македонският и средногорският, които все още се придържат към старите книжовни норми. През XVII в. те отстъпват място на новите норми и лексика, които идват от говоримия език. Този различен книжовен език е отразен в новобългарските дамаскини, като Ловешкия, Тихонравовия, Копривщенския, Люблянския, Троянския и др. С годините в преписите навлизат и произведения от други гръцки, руски и български писатели. Така дамаскините се утвърждават като важен етап в развитието на българския книжовен език и на южнославянската писменост и култура.

Постиженията на най-компетентните изследователи показват, че те се отличават не само с говоримия си език, но и с цялостното преосмисляне на включените в тях текстове. Н. Драгова говори за битовизиране, предметяване и фолклоризиране на текста на Житието на св. Петка (Dragova 1985, 85 – 101). Е. Мирчева в своята монография за недамаскиновите слова за-

щата тезата, че в някои случаи става дума за адаптация, която обхваща преди всичко осъвременяването на езика, но по-често се извършва цялостна промяна на всички текстове, включени в даден дамаскин: „Преработката се проявява под различна форма и различни варианти... На преработване са подложени и оригиналните Дамаскинови слова от архаичния превод, и недамаскиновите... В светлината на цялостния литературен процес на новобългарските дамаскини трябва да се гледа не само като на паметници, забележителни с характера на книжовния си език, а и като на ново литературно явление“ (Mircheva, 2001: 64, 68).

Е. Дьомина въвежда термина *книжовен език на народна основа* и изследва съчетаването на традиционни и народни елементи в него като част от общобалканския процес на възраждане и просвещение (Дьомина, 1985). Според нея новобългарските дамаскини от първи и втори тип „са се преписвали и подлагали на изменения в пълния си състав като единно цяло... Това има принципно значение за разбирането на особеностите на езика на по-старите новобългарски дамаскини, които са претърпели еднотипни изменения на всички слова от техния устойчив състав независимо от първоначалния им произход“ (Demina, 1968: 226).

В изследването и изданието на Ловешкия дамаскин О. Младенова и Б. Велчева защитават последователно с текстологични и езикови аргументи ценността и целостта на текстовете в новобългарските дамаскини (Mladenova & Velcheva, 2013). Езиковите съпоставки в изследването доказват, че авторските намеси при превода на дамаскинските слова не са случайни, те са подчинени на концепцията за разбираем книжовен език. Именно затова отрязъци от текста с неясно, абстрактно съдържание са преведени с повече думи, с допълнителни разяснения. С подбрани примери двете авторки илюстрират умението на дамаскинарите да използват както богатата традиционна лексика, така и новите думи и изрази от говоримия език.

В новобългарските дамаскини се възстановява връзката говорим – книжовен език и така българската книжнина се приобщава към общоевропейския процес на демократизация на писмените езици. В текстовете от този тип е засвидетелстван живият български език от втората половина на XVII в., обогатен с книжовна лексика и начини на изказ.

2. Съдбата на един новобългарски дамаскин

Тихонравовият дамаскин е един от откритите и публикувани новобългарски дамаскини. Неговото съществуване показва какъв е пътят на българската книга през епохата на Предвъзраждането. Той се появява като плод на българската любов към писменото слово и като грижа на всички българи от едно село да имат и пазят една българска книга.

Сложна и интересна е съдбата на Тихонравовия дамаскин. Книгата е четена и грижливо пазена от много поколения, но историята ѝ е забулена в тайна. Външността ѝ разкрива както любовта и усърдието на създателя ѝ, така и честото разгръщане на страниците ѝ и старателното им опазване през годините на четене.

Приписките на долните редове на страниците 9 – 20 разкриват едно от първите събития от съдбата на книгата: че е била продадена от поп Георги на село Сопот (сега град Сопот) за храма на св. апостоли Петър и Павел. Това събитие се случва през 1698 г.

Някои регистрирани в книгата факти все още не са изследвани. Годината 1698 г. е написана с дребни цифри в блед цвят и с друг оттенък на мастилото и в долния край на полето на лист 266. Пред буквите за цифрите на годината са изписани шест нечетливи букви, вероятно криптография. Първоначално написаната дата 1698 е поправена на 1699. Трудно е да се каже дали корекцията е направена с едно и също мастило.

През същата 1698 година село Протопопинци купува друг дамаскин от поп Георги, известен под името Протопопински, за което в ръкописа има приписка като в Тихонравовия дамаскин. Приликите между Тихонравовия и Протопопинския ръкопис включват: почерк, правопис, композиция, външен дизайн и орнаменти, както и съвпадането на някои палеографски знаци в тях, които не могат да бъдат приети като случайност и доказват близката генетична връзка между сборниците. Това дава основание на учените да изкажат мнението, че създателят на двата ръкописа е едно и също лице. В приписките е отразено, че в закупуването на двата ръкописа се включва цялото село. Протопопинският е продаден за 40 гроша (сериозна сума за времето си).

До второто десетилетие на XIX век Тихонравовият ръкопис се пази в Сопот. Един от неговите читатели съобщава за военните събития от 1810 г. в съседното населено място – Карлово.

Фактът, че паметникът е бил за дълго време в българска среда и е интензивно използван, се потвърждава от многобройните вписвания на български език на свободни места в ръкописа, често във вписванията се споменават български имена.

За едно от събитията в историята на Тихонравовия ръкопис, което не е достатъчно ясно за нас, се съобщава в приписка на стр. 80. Текстът е твърде малък, за да бъде ясен. Едва ли обаче той се отнася до факта, че дамаскинът в продължение на 88 години е бил в някаква църква. По-скоро може да се приеме, че както често се среща в старите ръкописи, така и тук има съкратено обозначение за датата: дамаскинът е отнесен и оставен в църквата през 88-ма година.

Годината 1810 г. е последната, свързана с престоя на паметника в България. Предполага се, че по същото време възниква идеята за отпечатване на

дамаскина и чрез свещеника Цвятко текстът е изпратен в Кишинев. Идеята за отпечатването на дамаскина не е реализирана, а причината остава неясна, но в резултат на това намерение паметникът остава в Кишинев в продължение на много години.

През лятото на 1829 г., когато ръкописът е в Кишинев, с него се запознава лице с неизяснена самоличност – според една версия човекът се казва Христо бояджията, а според друга – е син на бояджията Мито Чонин от Калофер. Въпросният мъж преброява страниците, пише увод към съдържанието, прави приписка и по молба на сопотския поп Гичо изпраща ръкописа обратно на мястото му в църквата на село Сопот.

От приписката на Христо става ясно, че дамаският е собственост на църквата в Сопот до времето на напускането на селото и отправянето му за отпечатване. Самото намерение за отпечатване на паметника показва неговото голямо значение дори в началото на XIX век.

Написаното от Христо съдържание на ръкописа, както и другите негови вписвания, са интересни за изучаване на фонетиката на калоферския диалект в началото на XIX век, те доста точно отразяват живота произношение на създателя си.

Следващият собственик на паметника е първият руски учен българовед Ю. И. Венелин (1802 – 1839). С категорична точност не може да се твърди кога и как ръкописът е попаднал у него. Но тъй като през лятото на 1829 година дамаският все още се намира в Кишинев, е логично да се предположи, че не е закупен от Венелин, докато пребивава в Кишинев (1823 – 1825). Предполага се, че паметникът е закупен от Венелин по време на пътуването му през Балканите през 1830 – 1831 г., където той е изпратен от Руската академия да събере старобългарски ръкописи. В бележките, дневниците, писмата, свързани с пътуванията на Венелин, не се открива директна информация за придобиването на дамаскина. Мястото на закупуването на паметника също не е уточнено – възможно е да се е случило в Кишинев или някъде по пътя към България (в случай че Христо от Калофер е изпратил ръкописа обратно в Сопот.)

От Венелин дамаският преминава в ръцете на руския историк М. П. Погодин (1800 – 1875), а след смъртта на Погодин – при академик Н. С. Тихонравов (1832 – 1893).

През 1912 г. книгите на Тихонравов отиват в музея „Румянцев“, където паметникът се съхранява в колекцията на Н. С. Тихонравов.

В сбирката на акад. Тихонравов нашият ръкопис от с. Сопот е забелязан от руската българистка Е. И. Дьомина. Тя посвещава дълги години от своята научна кариера да изследва този текст и родствениите му, като съставя първата в науката цялостна класификация на новобългарските дамаскини. Многократните ѝ командировки в България и работата ѝ в българските и руските

книгохранилища ѝ позволяват да издаде текста, да опише неговите особености, като ги свърже с диалектите от този район (Demina 1968, 1971, 1985). По-късно в сътрудничество с езиковеди от Института за български език е изработен и *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII в. (върху текст на Тихонравовия дамаскин)* (Dictionary, 2012). Той представя пълно лексикалното богатство на новобългарския език с разнообразието от преки, преносни значения, образни употреби, фразеологизми и устойчиви словосъчетания. В него заживява книжовният език на народна основа от XVII в. с диалектните си и книжовните си черти.

През 2014 г. този уникален речник бе награден с престижната награда на името на академик Владимир Георгиев за най-добро езиковедско изследване. Така получи признание не само трудът на българските и руските учени, но и авторът на Тихонравовия дамаскин поп Георги и неговите пазители и стопани от с. Сопот, както и десетките знайни и незнайни хора, които с любов и почитание са го съхранили през вековете.

3. Езикът на Тихонравовия дамаскин

Езикът на Тихонравовия дамаскин се отличава с близостта си до говоримия. Известно е, че някои български учени, между тях на първо място Б. Цонев, смятат, че тъкмо езикът на новобългарските дамаскини е начало на новобългарския книжовен език. В науката днес се е утвърдило мнението, че новобългарският книжовен език се формира през втората половина на XVIII в. и се утвърждава в творчеството на Петко Славейков, Хр. Ботев, Д. Войников, В. Друмев и др. Настоящото сравнение на езика на Тихонравовия дамаскин с този на един от първите възрожденски писатели – Паисий Хилендарски, на базата на откъси от двата текста хвърля светлина върху някои въпроси от историята на книжовния език.

Направен е сравнителен анализ на шестата божя заповед от Поучителното слово за десетте божии заповеди от Тихонравовия дамаскин с част от увода на „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. Текстовете за сравнение са дадени в приложение №1 (откъс от предговора на Паисий – *Но ѿт що се ти неразумне срамиши ѿт свой родъ...*, и *шестое заръчаніе бжїе* (шестата Божя заповед)).

I. Падежни остатъци

1. Падежни остатъци в езика на Тихонравовия дамаскин от XVII век:

жену – винително окончание в позиция на винителен падеж, но окончанието не е пряк наследник на старобългарското **женѣ**, а е с облик **жену**, при който голямата носовка **ж** дава **у**.

ближнему – дателно окончание за изразяване на притежание, което е типично за старобългарския език и се запазва като особеност на българския език през вековете и до днес.

съсѣда твоего – родително окончание за изразяване на притежание. Съществителното и притежателното местоимение към него в следходна позиция са съгласувани по род, число и падеж.

другому нѣкому чловѣку – дателно окончание за изразяване на притежание. Налице е съчетание от прилагателно и неопределително местоимение в предходна позиция и съществително, които са съгласувани по род, число и падеж.

дѣволу – дателно окончание за изразяване на дателен падеж за непряко допълнение

бога – родително окончание за родителен падеж след предлог **от** в съчетанието **от бога**.

чюждю – винително окончание за притежание, тоест за позиция, която изисква родителен или дателен падеж.

кък нѣа – винителна форма на личното местоимение **тя** вместо дателна след **кък** ‘към’.

2. Безпадежно изразяване на синтактичните отношения в езика на Тихонравовия дамаскин от XVII век:

чюжда жена – в израза **люби и обыче чюжда жена** словосъчетанието **чюжда жена** заема позиция на пряко допълнение и би трябвало да бъде във винителен падеж, но е без падежно окончание.

от чюжда жена – в израза **чюваи се от чюжда жена** словосъчетанието **чюжда жена** заема позиция на непряко допълнение след предлог **от** и би трябвало да бъде в родителен падеж, но е без падежно окончание. Същото се отнася и за съществителните **дъщера** и **робинѣа**, които си намират в същата позиция и са без родителни окончания.

съсь оумѣть – в този израз съществителното **оум** след предлог **съсь** би трябвало да бъде в творителен падеж, но е без падежно окончание.

чюждю женѣ – в израза **доброобразіе чюждю женѣ** словосъчетанието **чюждю женѣ** изразява притежание и би трябвало да бъде в родителен или дателен падеж. Както вече беше споменато по-горе, **чюждю** е във винителен падеж, а формата **женѣ** би могла да се определи или като именителна с предаване на окончанието –а с –ѣ извън ударение (тоест **женѣ** вместо **жена**), или като генерализирана винителна форма за съществителните от ж. р., при което от старобългарската форма **женѣ** за винителен падеж закономерно се развива **женѣ** (записано като **женѣ** в текста).

на чюждѣ женѣ – в израза **хубость на чюждѣ женѣ** словосъчетанието **на чюждѣ женѣ** изразява притежание, но не с падежно окончание, а с предлог **на** и безпадежна форма. Словосъчетанието **чюждѣ женѣ** освен като именително може да се определи и като генерализирана винителна форма.

на доушъта – предложен израз с предлог **на** и очакван местен падеж, но в случая без падежно окончание.

на твоата доушь – предложен израз с предлог **на** и очакван местен падеж, но в случая без падежно окончание.

вѣчните мѹки – в израза **ѡт вѣчните мѹки** би трябвало да има родителен падеж, но са налице съгласувани по род и число, членувани прилагателно и съществително без падежни окончания.

доушъта своа – в израза **прѣдаль доушъта своа** словосъчетанието **доушъта своа** би трябвало да е във винителен падеж, но е без падежни окончания на съществителното и местоимението в следходна позиция.

кѹрвовство – в израза **ѡт кѹрвовство** би трябвало да има родителен падеж, но се открива съществително без падежно окончание.

чюжды жены – в израза **ѡт чюжды жены** словосъчетанието **чюжды жены** би трябвало да е в родителен падеж, но се откриват съществително и прилагателно без падежни окончания.

Към тези безспорни примери на безпадежно изразяване на отношенията в изречението можем да прибавим още 13 употреби на съществителни в позиция на пряко допълнение, където би трябвало да има винителен падеж. Те също са без падежни окончания, но тъй като в старобългарските склонения много съществителни от м. и ср. р. и някои от ж. р. имат еднакви форми за именителен и винителен падеж, тук не ги привеждаме като категоричен доказателствен материал. Те се осмислят като безпадежни именно на фона на останалите примери.

3. Падежни остатъци в езика на „История славянобългарска“ от XVIII век:

своемѹ ѳазикѹ – в израза **по своемѹ ѳазикѹ** след предлога **по** се открива дателен падеж на съгласуваните по род, число и падеж местоимение и съществително.

свакого – в израза **свакого ѹ свои домѹ принимаютѹ** местоимението **свакого** е във винителен падеж, както се очаква за позицията на пряко допълнение.

милостинѹ – в израза **дарѹютѹ милостинѹ** съществителното **милостинѹ** е във винителен падеж, както се очаква за позицията на пряко допълнение.

Адама – в израза **ѡт Адама** собственото съществително **Адама** е в родителен падеж, както би трябвало да бъде след предлог **от**.

Давида – в израза **до Давида** собственото съществително **Давида** е в родителен падеж, както би трябвало да бъде след предлог **до**.

праведнаго Ѳвакима – в израза **праведнаго Ѳвакима** собственото съществително **Ѳвакима** и прилагателното **праведнаго** са в родителен падеж, както изисква предлогът **до**.

Йўсифа вбручника – в израза **Йўсифа вбручника** собственото съществително **Йўсифа** и нарицателното съществително **вбручника** са в родителен падеж, както изисква предлогът **до**.

Бога – в израза **предь Бога** съществителното **Бога** е с родително окончание, въпреки че предлогът **пред** изисква винителен падеж. В случая се проявява тенденцията при съществителните за лица да се употребява родително-винителна форма с родително окончание.

въ кратце – в израза **въ кратце** прилагателното **кратце** е в местен падеж след предлог **въ**.

от нїх 3 пъти – запазена е старата родителна форма на местоимението след предлога **от**.

у нїхъ – запазена е старата родителна форма на местоимението след предлога **у**.

земли 2 пъти – в израза **на земли** е запазена старата форма за местен падеж на съществителното след предлога **на**.

4. Безпадежно изразяване на синтактичните отношения в езика на „История славянобългарска“ от XVIII век:

вт свой род – словосъчетание от местоимение и съществително без падежни окончания след предлог **от**, който изисква родителен падеж.

вт грци – съществително без падежно окончание след предлог **от**, който изисква родителен падеж.

немашь нїкои прибитокъ – словосъчетание от местоимение и съществително без падежни окончания след отрицателна глаголна форма, която изисква родителен падеж.

вт гръчка мудрость и политика – словосъчетание от прилагателно и две съществителни без падежни окончания след предлог **от**, който изисква родителен падеж.

по грци – съществително без падежно окончание след предлог **по**, който изисква дателен падеж.

оу свой домъ – словосъчетание от местоимение и съществително без падежни окончания след предлог **у**, който изисква родителен падеж.

вт прости – субстантивирано прилагателно в мн. ч. без падежно окончание след предлог **от**, който изисква родителен падеж.

вт нїхна мудрость и полїтика – словосъчетание от местоимение и две съществителни без падежни окончания след предлог **от**, който изисква родителен падеж.

предь мўдри и трговци – словосъчетание от субстантивирано прилагателно и съществително без падежни окончания след предлог **пред**, който изисква творителен падеж.

вт свой родъ и лзикъ – словосъчетание от местоимение и две съществителни без падежни окончания след предлог **от**, който изисква родителен падеж.

II. Инфинитив и да-конструкции

В текста на Тихонравовия дамаскин не се открива запазен инфинитив. На лице са само форми на съкратен инфинитив, с които се образува бъдеще време: **щѣшь се покаа, ща ѡтнѣ**. Многократно се срещат да-изречения вместо инфинитив, например: **да се отплеснешь, да прѣгледувать, да добиешь**.

В текста на „История славянобългарска“ има инфинитив: **пристати** и нито едно да-изречение на мястото на инфинитив.

III. Членни форми

1. Членни форми в езика на Тихонравовия дамаскин от XVII в.:

оумъть – членувано съществително от м. р.

доушъта – членувано съществително от ж. р.

грѣхть – членувано съществително от м. р.

твоата доуша – словосъчетание от местоимение и съществително от ж. р., при което членната морфема се носи от първия елемент в съчетанието, в случая притежателното местоимение.

доушъта своа – словосъчетание от местоимение и съществително от ж. р., при което членната морфема се носи от първия елемент в съчетанието, в случая съществителното.

горкыте мъкы – словосъчетание от прилагателно и съществително в мн. ч., при което членната морфема се носи от първия елемент в съчетанието, в случая прилагателното.

вѣчните мѹки – словосъчетание от прилагателно и съществително в мн. ч., при което членната морфема се носи от първия елемент в съчетанието, в случая прилагателното.

2. Членни форми в езика на „История славянобългарска“ от XVIII в.

Не се откриват.

IV. Степенуване на прилагателните имена

В този текст от Тихонравовия дамаскин не се откриват степенувани прилагателни. Но в целия текст на дамаскина има много форми на степенувани прилагателни с частиците **по** и **най**, например: **по добръ, подобро, найдобро, подобры, по зло, найзлое, найзль** и др.

В текста от „История славянобългарска“ има степенувани с частиците **по** и **най** прилагателни: **помѹдри, пополитичнѣ, по мѹдри и славнѣ**. В последния пример частицата **по** се отнася и към двете прилагателни, свързани със съюза **и**.

Лексикални особености

Езикът на архаичните дамаскини от македонския и средногорския тип представлява „единен писмен език с общи писмени черти“ (Mircheva, 2001), който строго следва нормите на традиционния български книжовен

език и е отдалечен от говоримия език през XVI в. Езикът на новобългарските дамаскини (Тихонравов, Троянски, Ловешки) обаче е близък до живата реч и съдържа много диалектни думи.

Различни автори правят периодизация на развитието на българския говорим и книжовен език от IX до XX век. Е. И. Дьомина разграничава два основни периода в книжовния език: IX – XVI в. и XVII – XX в. Тя смята, че езикът на Тихонравовия дамаскин дава началото на съвременния книжовен български език.

Друга важна класификация на дамаскините е по използването на наречията „тогази“ и „тогива“. Любопитно е да се отбележи, че в рамките на самия Тихонравов дамаскин има слова, писани на традиционен български книжовен език, други на новобългарски от типа „тогази“, а трети на новобългарски от типа „тогива“. Това езиково богатство е доказателство за наслагването на различни езикови пластове през годините. То свидетелства за сблъсъка и взаимодействието между книжовния и говоримия български език.

1. Лексикални особености в езика на Тихонравовия дамаскин от XVII в.

1.1. В езика на Тихонравовия дамаскин навлизат много думи и изрази от говоримия език, като се запазват и някои, характерни за традиционния книжовен език от тази епоха, на който са написани и архаичните дамаскини. Например:

кърва и **прѣлюботворьць** – една лексема от говоримия език **кърва**, която редовно се използва в новобългарските дамаскини и не се възприема като груба или вулгарна, и една лексема от книжовния език **прѣлюботворьць**, която съществува още от старобългарския период и е сложна дума, характерна за високия стил на литературата.

хубость и **доброобразіе** – една лексема от говоримия език **хубость** и една лексема от книжовния език **доброобразіе**, също сложна дума.

1.2. Налице са също типични за диалекта лексеми, като глагола **чювай се** ‘пази се’, който придобива такова значение именно в диалектите, докато в старобългарски означава ‘усещам’ и ‘разбирам’; показателното местоимение **таковака** ‘такова’; наречието **түко** ‘само’; съществителното **курвовоство** ‘връзки с чужди жени’.

1.3. Фразеологични единици от говоримия език: **отплесна се с ума** ‘мисля за определено нещо’; **занесе ме умът** ‘започна да мисля за нещо’; **прѣдам си душата дїаволу** ‘служу на дявола, живея греховно’.

1.4. Наличие на чужди думи, навлезли от диалектите. Типични за езика на новобългарските дамаскини са турцизмите, които са част от говоримия език през XVII в. и не се възприемат като чужд и нежелан елемент, а като елемент от живата реч, който прави книжовния език разбираем. В този

откъс има един турцизъм **файда** ‘полза, нравствена или материална придобивка от нещо’, който в целия текст се среща многократно, има няколко значения и дори е част от една сложна дума **файдаземание** ‘надземане повече от дължимото’.

В този откъс се среща и една народна заемка от гръцки език – съюзът **оти**, който се употребява за въвеждане на разнообразни подчинени изречения и замества съюзите **че, за да, защото**. И днес е широко разпространен в диалектите.

2. Лексикални особености в езика на „История славянобългарска“ от XVIII в.

2.1. В текста от „История славянобългарска“ се открояват думи и форми, които са вече архаизми в българския език от XVIII в., но са употребени, за да се подчертае връзката с традиционния книжовен език. Например: **лучше** ‘по-добре’ и **боле** ‘по-добре’ са степенувани наречия, които постепенно отпадат от говоримия български език; **виждь** ‘виж’ старинна форма на повелително наклонение на глагола; **скажу** ‘ще кажа’ старинна употреба на свършеното сегашно време вместо бъдеще време с частица **ще**.

2.2. Наличие на черковнославянско влияние. Налице са думи, които по произход са старобългарски, но са с черковнославянска фонетика. Например: **болгарин, болгаре, болгарска**, докато в Тихонравовия дамаскин те запазват българския си облик: **блъгаре, блъгарска**; **язик** вместо **език**, както е българската дума и както се изписва в дамаскина, **прибитокъ** вместо **прибитък**, както се открива в други ръкописи.

2.3. В езика на Паисий Хилендарски безспорно има и думи, дошли от говоримия език. Българският възрожденец използва думи, които не се срещат в черковнославянския и са типични за диалектите, като: **ораче, копаче, овчаре** с окончание за мн. ч. -е; **нихен** – диалектно притежателно местоимение и др.

2.4. В текста от „История славянобългарска“ няма турцизми. Засвидетелствана е българската дума **полза** вместо **файда** в Тихонравовия дамаскин.

Изводи

Сравнението между избраните текстове от Тихонравовия дамаскин и „История славянобългарска“ показва, че езикът на създадения около средата на XVII в. новобългарски дамаскин е значително по-близък до говоримия от езика на Паисиевата „История...“ от 1762 г.

Наличието на падежни остатъци е характерно и за двата текста, но в Тихонравовия дамаскин почти всички форми с падежни окончания се срещат в израза: **да не пожалишь жену ближному и съсъда твоего, нито пакъ другому нѣкому чловѣку**, който е част от свещения текст на Библията – книга Второзаконие гл. 5 и книга Изход гл. 20, където се изброяват

Божии заповеди. Този текст преминава като библейски топос от ръкопис в ръкопис и се запазва в своята първоначална форма. Определено може да се каже, че падежните остатъци в новобългарския дамаскин са по-малко. Този факт придобива по-голямо значение с оглед на разликата във времето на възникване на двата текста.

Запазени инфинитиви в текста от Тихонравовия дамаскин няма, докато в „История славянобългарска“ има. Още по-важно е, че да-изреченията на мястото на инфинитив са често срещани в новобългарския дамаскин, докато в „Историята“ почти отсъстват.

По отношение на аналитичното степенуване на прилагателните с частиците **по** и **най** може да се каже, че и в двата текста то е отразено.

Съвсем различно е положението с членуването на имената. Тази типична особеност на новобългарския език е напълно пренебрегната от Паисий Хилендарски и последователно засвидетелствана в Тихонравовия дамаскин. Това прави неговия език много по-близък до говоримия.

Лексиката на двата текста е специфична симбиоза между старо и ново. Нови лексеми от диалектите могат да се посочат и в двата текста. Но езикът на новобългарския дамаскин е по-близък до живата реч с фразеологичните единици, със заемките от турски и гръцки, навлезли първо в диалектите и след това в писмения език. А езикът на „История славянобългарска“ е по-близък до традиционния книжовен език със запазените архаични форми и лексеми. Черковно-славянизмите също го правят по-старинен и отдалечен от говоримия.

Всички тези особености доказват, че създателите на двата текста използват различни стратегии за въздействие върху слушателите и читателите. Авторите на новобългарските дамаскини се стремят да създадат възможно най-разбираеми слова. За тази цел те обогатяват книжовния език с много диалектни думи, дори и турцизми. За тях най-важно е да приобщат колкото се може повече хора към посланията в текста на достъпен език. Това е и една от идеите на Българското предвъзраждане и на Европейското просвещение. Паисий Хилендарски със съзнанието на новатор и възрожденец иска да събуди народностното чувство у българите, като създава текст на книжовен език, който едновременно е и разбираем, и близък до традицията, който не се откъсва от свещеното старобългарско наследство, което той открива и в черковнославянските книги.

Приложение 1. Избрани откъси от Тихонравовия дамаскин и „История славянобългарская“

Из Тихонравовия дамаскин

шестое заръчаніе бжїе. дето да не пожáлишь жену ближномуу и съсѣда твоего, нито пакъ дру́гомю нѣ́кому члкъу. за́що щото люби и обы́че чю́жда жена. той е кърва и пре́любо-творць и далéчны ѡт ба. и съсь сичко

дїаволу прѣдѣдень, зѣрад товѣ чювай се тврдѣ вт чюжда жена, или дѣщера, или робинѣа. глѣдай да сѣ не измѣмишь и да те зѣнесе оумъ твой кѣкъ нѣса. чювай се, да сѣ не втплеснешъ сѣсъ оумѣтъ, вѣвъ хубѣсть и вѣ добро-обрѣзѣ чюждюю жѣнь пази си очите свои да не прѣглѣдѣвать хубѣсть на чюждѣ жѣнь. помисли си колцина се посрѣмиха и насмѣха ѣм се, и колцина оубѣѣны быха срѣмно вт такѣвака щѣто товѣ вѣбычѣха. и коѣ е фѣйда тѣкмо тѣка хула и срѣмота и присмѣх а тѣмо вѣчна мѣка на дѣшта си и когѣ ти донесѣ дѣаволь такѣвзы бѣсовскы помыслѣ а ты помысли гѣркыте мѣкы. Помысли стрѣшны час сѣмрѣтна. и да ти не надвѣе грѣхѣ и да ти донесѣ дѣавольскы пѣмисль, та кѣже; тѣко стори тоѣ грѣх и нѣпоконѣ щѣшь се покаѣа; нѣ защѣ не знѣешь сѣмрѣтны час чѣ щѣо знѣешь ако и до оутре оумрѣшь; ѣткѣдѣ знѣешь когѣ ти сѣмрѣтъ дойдѣ а ти се не си покаѣаль. тогѣва щѣо щѣе да бѣдѣ на твѣѣата дѣша. коѣ щѣе ти помогна и кой щѣа та втнѣ тогѣва вт вѣчните мѣки в гѣрко тѣбѣ тогѣва, чѣе си прѣдѣаль дѣшта своѣ дѣаволу. зѣрад товѣ махни се кѣлкого мѣжѣшь члѣе вт кѣрѣвѣство и вт чюжды жѣны. и дрѣж се чѣстѣтѣнь; отѣ да добѣешь црѣство нѣбсѣное :

Из История славянобългарская

Но вт щѣо се тѣ неразѣмне срамишь вт свой родѣ и влачишь се на чѣуж(д)ѣ ѣазѣкъ . но са рѣче грѣци помѣдри и по-полѣтичнѣ . а болгарѣе са прѣсти и глѣпавѣ и не имѣать рѣчи полѣтичнѣ . за то рѣче лѣчше прѣстѣти по грѣци (.) Но вѣждѣ неразѣмне вт грѣци имѣа много народѣ по мѣдри и славнѣ далѣ вѣставѣа некой грѣгъ (sic) свой ѣазѣкъ . ѣ ѣчѣние ѣ род како ти безѣмне щѣо вѣста(в)лашь немѣшь нѣкои прѣбитѣкъ . вт грѣчка мѣдрѣсть и полѣтика (.) Ти болгарѣине не прѣлащѣа се знѣй свой родѣ и ѣазѣкъ и ѣчи се по своѣму ѣазѣку болѣ естѣ болгарска прѣстѣта и незлѣбие . Болгарѣи прѣсти . свѣакого оу свой домѣ принимаютѣ и гѣштаваѣтъ и дарѣють . милѣстинѣу. кой ѣ них прѣсѣать . а мѣдрѣ и полѣтичнѣи (грѣци) то нѣкако не творѣтъ . но ѣ вѣтѣмаѣтъ вт прѣсти ѣ похѣщаѣють неpravѣдно и вѣше грѣхѣ а не полза вт нѣхна мѣдрѣсть и полѣтика прѣемлѣють (.) Или се срамишь прѣдѣ мѣдри и трѣговѣци. и славнѣ на землѣи вт свой родѣ и ѣазѣкъ. защѣо са болгарѣе прѣсти и немѣа вт нѣхъ много трѣговѣци и кнѣжнѣици и хѣтри и славнѣ на землѣи на товѣа вѣреме . но са повѣчѣ вт нѣхъ прѣсти вѣрачѣе и копѣчѣе и вѣвчѣре и прѣсти занѣѣатѣчѣи (.) Азѣ на то вѣ кратѣце ти . скажѣу . вт Адамѣа . до Дѣвѣда ѣ правѣднаго ѣѣвакимѣа . ѣѣвсѣфа вѣбручнѣика колѣко бѣихѣа правѣднѣи и стѣи прѣроѣци патрѣѣарси нарѣкоха се велѣки на землѣи . и прѣдѣ Бога . не бѣше от нѣх нѣкой . трѣговѣць или прѣхѣтѣръ и грѣделивѣ како сегѣшнѣи хѣтрѣци щѣо гѣ ти имѣашъ за почѣсть и чѣудишь се ѣ нѣхъ и влачишь се на нѣхѣнь ѣазѣкъ ѣ вѣбѣчаѣи (.)

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Dragova, N. (1985). Transformation of genre of the Saint Petka hagiography from Patriarch Evtimiy in XVI – XVIII century (pp. 85 – 101). *Turnovo Literary School*. Tome 4. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences [Драгова, Н. (1985). Жанрова трансформация на Евтимиевото житие за света Петка Търновска през XVI – XVIII век. В: *Търновска книжовна школа*. Том 4, 85 – 101. София: Издателство на БАН].
- Demina, E. (1968, 1971, 1985). *The Tihonravov damaskin. A Bulgarian monument from the XVII century*. Part I. Part II. Part III. Sofia: BAS Editions [Демина, Е. И. (1968, 1971, 1985). *Тихонравовският дамаскин*. *Болгарският паметник XVII века*. Часть I. Часть II. Часть III. София: Издателство на БАН].
- Mircheva, E. (2001). *Non-damaskin writings in the new Bulgarian damaskins from the XVII century*. V. Turnovo: Faber [Мирчева, Е. (2001). *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. В. Търново: Фабер].
- Mladenova, O. & Velcheva, B. (2013). *The Lovech damaskin. A new Bulgarian monument from the XVII century*. Sofia: National library “Saint Cyril and Methodius” [Младенова, О. & Б. Велчева. (2013). *Ловешки дамаскин*. *Новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“].
- (2012). *Dictionary of the literary Bulgarian language based on vernacular from the XVII century (based on the text from the Tihonravov damaskin)*. Sofia: Valentin Trayanov” [(2012). *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. София: Валентин Траянов].

JOINT RESEARCH PROJECT OF STUDENTS, TEACHERS AND SCIENTISTS ON “THE TIHONRAVON DAMASCENE AND THE HISTORY OF BULGARIAN LITERATURE AND LANGUAGE”

Abstract. The new Bulgarian damascenes are important moment of the development of the literary Bulgarian language. The use of vernacular in the damascenes restores the relation between literary and spoken language and incorporates the living Bulgarian language enriched with literary vocabulary and means of expression. Thus, Bulgarian literature becomes part of the pan-European trend for democratization of written languages. The goal of this paper is to perform a comparative analysis of the 6th commandment from the enlightening speech on the

Ten commandments from the Tihonravov damascene with part of the introduction from Slavonic Bulgarian History from Paisius of Hilendar. The analysis aims to track the diverse developments of the literary Bulgarian language. The study is based on comparing morphological and lexical particularities. The results indicate that the language of the Tihonravov damascene comes very close to the vernacular of the period and the present day vernacular, which confirms the hypothesis that the words used in the new Bulgarian damascenes are also the foundation for the new Bulgarian literary language.

✉ **Ms. Borislava Hadzhiyska**

Professional School of Tourism
18, Sofiysko shose St.
Samokov, Bulgaria
E-mail: bshad@abv.bg

✉ **Dr. Vanya Micheva Assoc. Prof.**

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod blvd, bl. 17
Sofia, Bulgaria
E-mail: v.micheva@gmail.com

✉ **Mr. Dimitar Apostolov**

Professional School of Tourism
18, Sofiysko shose St.
Samokov, Bulgaria
E-mail: mitkoeapostolov@gmail.com

✉ **Ms. Simona Simeonova, student**

Professional School of Tourism
18, Sofiysko shose St.
Samokov, Bulgaria
E-mail: vadersvodka@gmail.com